

לתשומת לב מיוחדת ראוי הפירוש השני המצורף להוצאה זו בשם הצנוע „בוצר עוללות“ לשמעון סאנטו²³ „על שם ענינו כי נשארו עוללות בציר בכרם ד' צבאות אשר לא לקט החכם הכולל ז"ל בעל נתיבות השלום ולא אספם אל גרנו“²⁴). יש להתפלא על ההינף הפרשני הגדול, שבו נגש לחבר את פירושו. והרי חלק מן „האני מאמין“ הפרשני שלו: „כל מי שירצה להגות בתורה כמו שנצטוינו ישתדל לחקור בחקירת ידיעות הלשונות הישנות — ולקרות בתוך ספרי שאר העמים הקדומים כמו המצריים וההודיים והפרסים והערביים וכדומה. ופעם צריך שיאסוף כל דברי ההגדות אשר בפי העמים ועם שכלם שקר ושוא (תלמיד מבית מדרשו של מנדלסון!) מ"מ יש ביניהם כמה קבלות הראויות להשגיח עליהם, ופעם יחקור במנהגי האומות הקדומות הן בעניני מדינה ודת ובכל מעשיהם ומשפטיהם ומלבושם ושבתם וקומם ובתייהם וסדר מלחמותיהם ונבארו ע"י כך הרבה משלים ממשלי לה"ק ופעם יחקור במסעות הולכי דרכים המחפשים על פני הארץ ובקרבה כל השרידים שנשארו ממצבות ומבנינים, או מחרטומי מצרים, או משאריות ההודיים ונינוה ופרס — — ולפי זה אל יפלא בעיניך כי רבו הפירושים בספר תורתנו כיון שתראה שאין בידינו לבוא אל הפשט אלא אחרי ההבחנה והשקפה והעיון רב בענינים שונים כאלה“. ולאחר סקירה כללית על מצבה העלוב של הפרשנות העברית סמוך לזמנו של מנדלסון הוא עובר להעריך את מפעלו „הביאור“: „ואולם זה ששים שנה התנוססה רוח ד' באיש חיל ורב פעלים גבר מהיר בדת ויודע חכמה וכו' מורנו הרב מהו' משה בן מנחם זכרנו לברכה ולטובה המכונה מענדעלסון הוא השגיח על המעמד השפל הזה — — והוא אמנם אשר השיב מעלינו חרפת העמים והורה אותנו איך יתאחדו התורה והחכמה, התלמוד והמדע — — וכתב ביאורו שנדפס זה כמה וכמה פעמים בשם נתיבות השלום ומהעת ההיא פנו העבים ופני החמה וזוהר התורה כפלים בכל ניצוציה. ואם מתחילה חרצו לשונם עליו ויחרקו שן וינדוהו וימררוהו, עם כל זה לא סר מדרכו האמת, עד שבעזרת השם באה העת ורוב בני עמנו באשכנו ובאיטלי' ובצרפת ובאנגלי' המה שומעים לדברי האמת, ואם גם מחזיקים בדת אבותינו ולא ישנו מנהג מכל מנהגים המקובלים אצלנו ח"ו עם כל זה לא יחדלו מלהגות בספרי המדע והחכמה“. ואולם עם התקדמות מדע המקרא מאז ועד עתה אין להסתפק בהוצאות הקודמות של ה„ביאור“, ואת הצורך בפירוש חדש, או בתוספת פירוש, לכל-הפחות הוא מנמק

(23) משהו על סאנטו ועל פירושו עיין כתבי ראובן פאן, עמ' 248.

(24) „הערות והוספות ותקונים לביאור נתיבות השלום להחכם הרמ"ד ז"ל כפי חדושי

אגב התנצלות: „ואולם משך הששים השנים האלה מעת נכבה נר דורנו הרמבמ"ן ז"ל באו שינויים רבים הן מפאת הידיעות הן מפאת מעמד אומתנו. מפאת הידיעות התפשטה החכמה מאד, ועל ידי ידיעת שאר לשונות בני שם רבתה גם כן ידיעת לשון הקודש — ויש בידנו לבאר כמה דברים ממה שלא היו ביד קדמונינו זה ששים שנה, ואם גם לא נכחיש גדולות משה בן מנחם כי מי פתי יסור הנה, עם כל זה יש להוסיף על דבריו הנה והנה, והשנויים האלה באו מפאת מחקרי ארץ וחופרי מצבות טמונות, אשר הוציאו אותן לאור, ונבארו לנו על ידי כך הרבה פסוקי המקרא. והנה נשמע כאן הד הזמן על התמורות באמונות ודעות בישראל, שבאו בעקב המהפכה הצרפתית אגב הערכה נכונה לכיוונו של מנדלסון: „ואולם עוד רבים מאלה הם השנויים שבאו בעו"ה על מצב ומעמד אומתנו, כי זה חמשים שנה נמוטו מוסדות המדינה בארץ צרפת כידוע ונתפשט הקלקול הזה גם כן על הדת, קמו רבים מהמתפרצים פורקי עול התורה וריב ומצה עלתה בין תופשי האמונה, ורועי עדרי ישראל במבוכה גדולה המה — ומעטים המה העומדים בדרך הממוצע שהיא דרך האמת — אלה יבזו לתורה ואלה יבזו לחכמה — — יש שהולכים בדרך האפיקורסים ויש שהולכים בחשך ועלטה, אלה ואלה יגנו למשה מענדעלסזון. ואת תיאורו זה למצב תקופתו הוא מסיים באקורד עגום: „כך נלחמו במסילות אנשי הדור הזה, ותהיה שערוריה בבתי ישראל. ואולם הפרשן מתנחם ביהודי מזרח אירופה שבשבילם כדאי וכדאי לחבר פירוש מעין זה: „וידעתם כי יש אנשי חיל בארץ הגר ובארץ פולני אוהבי התורה ויודעים לקרות בספר ומבינים בלה"ק, ויש ברצונם ללמד את בניהם התורה כפי הביאור שחבר הרב הגדול ר' משה מענדעלסזון, או שרוצים בעצמם לקרות בה אך מבקשים גם כן לדעת ממה שהוסיפו עליו האחרונים — — לאנשים אשר אלה להם, יש להוסיף פה על דברי נתה"ש ממה שראוי להוסיף מדברי האחרונים.

ואמנם בפירושו זה משתקפת פרשנותו של הדור במובן הרחב ביותר, ולא רק פרשנות ישראלית בלבד אלא גם — ואולי בעיקר — זו שנוצרה בעמים בכלל. על היקפו הגדול של פירושו זה תעיד לנו הרשימה הביבליוגרפית של החומר הפרשני המגוון שהיה לו לעינים בעבודתו זו ושהשתמש בו שמוש רחב וממצה אם כי שלא בהבחנה הראויה. את רוב המקורות מציין סאנטא בעצמו ב„פתח דבר" שלו כדי „שלא להתפאר בהם כדרך מחברי זמננו אלא לאמר למבקר מאיזה מקורות שתיתי ולאמר לקוראי אשר ברצונם לקרות קצת מהערותי באריכות, למען ידעו איזה מקומן.

רשימה ביבליוגרפית זו כוללת, נוסף על הפירושים העבריים הקלאסיים „שהיו גם כן לפני בעל נתה"ש", גם „התרגום והביאור של יש"ר [„תורת

אלהים", ווינה 1821], חומשים עם תוספות מאת החכם מהו' משה לאנדו, הוספות לנתה"ש בשם הכורם מאת הערץ האמבערג, הוספות לנתה"ש בשם המעמר מאת החכם מהו' וולף מאיר נר"ו [הוצ' פראג, 1833—1837] פירוש ותרגום אשכנזי מאת החכם הערקסהיימער [הוצ' ברלין 48—1841] פי' ותרגום אשכנזי מאת החכם פיליפזאהן [1841—1854], חומשים עם ביאור מודע לבינה [פי' „הבנת המקרא"] מאת החכם מהו' וואלף היידענהיים ז"ל [הוצ' רעדעלהיים תקע"ח], חומשים ותרגום צרפתי(ת) מאת החכם קאהן [1830—1839].

ומן הפרשנות הכללית „מבני שאר חכמי הדור“ Ewald (26, Bohlen (25 Rosenmüller (30, Tuch (29, Vater (28, Dathe (27, וכן מתוך המלונות העברית והכללית: אוצר השרשים ליהודה בן זאב [הוצאה ג' של לטריס ווינה 1841], אוצר לשון הקודש של פירסט [ליפסיאה 1837] ספרי גזיניוס⁽⁸¹⁾ ואולד⁽⁸²⁾. נוסף על אלה שורה של מחקרים שונים הנוגעים באיזה מקצוע ממקצו צועות מדע המקרא, מתוך „ספרי קדמוניות ומחקרי ארץ לבני עמנו“ כעין: „בכורי העתים, גליונות העתים הנקראים אריענט להחכם פירסט וכן גליונות הנקראות בשם ציון מאת החכם יאסט — ספר החכם סאלוואדאר Jnst. de Moise (83 ספר החכם זאאלישיטץ [1846—48] Das mos. Recht ספר מחקרי ארץ להחכם שלמה לעווינזאהן, ספר ארץ ישראל מהחכם יוסף שווארץ מתושבי ירושלים. ועוד רשימה ארוכה של עבודות-מחקר חשובות משל Eichhorn, Herder, Ranke, Niebuhr ועוד.

מאחר שרשימה ביבליוגרפית זו אינה אלא קטועה ומקוטעת נקל להבין מה רב היה „בציר“ המקורות שעמד לרשותו של סאנטו, אולם תוך כדי כך יש להדגיש שאם אמנם נמנה סאנטו זה על תלמידיו של מנדלסון מבית מדרשו

(25 Die Genesis, Königsberg 1835.

(26 Composition der Genèsis, Braunschweig 1823.

(27 Pentat. etc., Halle 1781.

(28 Kommentar über den Pentateuch 1802—5.

(29 Commentar über die Genesis, Halle 1838.

(30 Scholia in V. T. Lipsiae 1791—1835.

(31 Gesenius, Lehrgebäude der Hebr. Sprache, Leipzig 1817 ;

Idem, Handwörterbuch, Lpzg. 1823; Idem, Thesaurus ling. hebr. 1827—42.

(32 Ewald, Grammatik der Hebr. Sprache des A. T., 2 Aufl., Lpzg. 1835.

(83 Histoire des institutions de Moise ed. 2a 1829—30. לתרגום הגרמני

Hamburg 1836 מצורפת הקדמה מאת ג. ריסטר.

של ה"ביאור", במה שנוגע לשביל הזהב הפרשני, הרי בארכיטקטוניקה שבפירוש לא למד ממנו ולא כלום. פירושו של סאנטו משולל גיבוס כל עיקר, ובמובן ידוע היה לו רבוי המקורות בבחינת "אוצר שמור לרעתו"—ומרוב העצים לא נראה היער. על כל פנים בפירושו זה כאילו הוסר החיץ שהבדיל עד כה בין הפרשנות העברית לבין הכללית, פירושו מצטיין בגורש של ציטאטות מן הע' והוולגאטא שנמסרו אולי בפעם הראשונה בתולדות הפרשנות העברית—במקורן ובגופן. ולא זו אף זו: המעיין בפירושו לא יוכל להתעלם מן הרושם שכאן נעשה נסיון לקרב את עולם המקרא מבחינה ספרותית לעולם הקלאסי הכללי⁸⁴). ומכאן ההקבלות הספרותיות שפירושו מלא אותם, ואם נוסיף לכך את הציטאטות המרובות שבפירושו מתוך הספרות המודרנית⁸⁵), נראה בעליל את כוונותיו וכוונו של סאנטו ב"בוצר עוללות" שלו.

עמדנו במיוחד על פירושו של סאנטו משום שנראה לנו, שבו הגיע ה"ביאור" לשיא מגמתו, שכן פירושו זה הוא תוצאה הגיונית ומחויבת מתוך

(34) והרי דוגמאות אחדות: דברים א', ל"ט מביא סאנטו לשם הקבלה ספרותית קטע הומרי במקורו: *αὐτὰρ ἐγὼ θυμῷ νοέω καὶ οἶδα ἕκαστα, ἐστλά τε καὶ τὰ χεῖρα*. *πάρος δ' ἔτι νῆπιος ἦα*. [אודיסיאה XVIII חרוזים 228—229 (חרוז 228 מצטט סאנטו *Ἦδη γὰρ νοέω...*)] "והוא בעברית: בינותי להבחין מה טוב הוא ומה רע, כי לפנים הייתי נער ולא אדע". וכן הוא משהו את הפתיחה לשירת "האזינו", שם, ל"ב, א' לצורת האינבוקאציה הרומית: *Esto nunc Sol testis et haec mihi terra vocanti*. Verg. Aen. XII 176 "השמש כי אקרא גם ארץ לי יעידו". ובכלל הוא שואף לקרב את הקורא העברי למושגים המקובלים בפרוסודיה הכללית. כך, למשל, הוא מבאר בראש' א', א' את דברי הראב"ע לד"ה אלהים, שרצונו בזה מה שיקרא אצל בעלי הלשון *pluralis majestatis*; שם ב', ז', הוא רואה צורך לעצמו להסביר את השלבים השונים בהתפתחות הדבור שהוא "המליץ בין נפש אדם לנפש רעהו" כשהוא משתמש במושגים: *Metaphora, Onomatopoeia, Synecdoche, Metonymia* ועוד. דברים כ"ח, נ"ג במצור ובמצוק — הוא הנקרא *Paronomasia* — וכל זה בשביל "אנשי חיל בארץ הגר ובארץ פולני' אוהבי התורה ויודעים לקרות בספר ומבינים בלה"ק".

(35) וכך הוא מביא, שם, כ"ח, ס"ח קטע מ"מנגינות ישראל" ללורד בירון על-פי תרגום גרמני: "ויפה שר משורר זמננו על צרות שאירעו לישראל בהעתקה אשר העתקתי:

לרפת שור וסוס ישאפן

בקן דרור לה מצאה היונה

לביא וליש בשערות ישכבון

אלי ברושים חסידה שאננה

לכלם מנוס מפנע ושבר

וישרון לא ישקוט ערי ידם בקברי."

ההשתלשלות ההיסטורית של התנאים המדיניים-תרבותיים שיהדות אירופה היתה נתונה בהם בזמנו. על-כל-פנים נקודת המוצא של פירוש זה היא הפרשנות המענדלסונית.

ו. הוצאת הביאור של אד"ם הכהן בהשתתפותו של י. א. בן יעקב וילנא תר"ח (1847).

בין שאר הנימוקים שהצדיקו הוצאה מיוחדת של הביאור ברוסיה הוא הנימוק של „המכס העצום, אשר הושת על ספרי בני עמנו הבאים מחוץ למדינה“ ו„רוע מצב בני עמנו במדינה“.

אד"ם הכהן הוציא כמנדלסון בשעתו «עלים לדוגמא»⁸⁶ של ההוצאה המתוכנת שלו; כדאי להביא קטעים מהפרוספקט כדי לראות באיזה התלהבות נגש אדם הכהן למפעלו זה ומה גדולה היתה קנאתו לשמה הטוב של היהדות הרוסית:

„ועתה אתם כל בית ישראל היושבים בארץ רוסיה האדירה, האבות והבנים, המלמדים והתלמידים, חזקו ונתחזקה בעד לשוננו ובעד ספרי אלהינו... כי עתה בעוד שנתים ימים לערך, ומלאה הארץ דעה את ד', דעה את כל ספרי תורתנו... דעה את לשון קדשנו שארית כל מחמדינו מימי קדם, דעה גם את לשון אשכנז הגדולה והרחבה“.

ועוד נאמר שם:

„ידענו את השם אשר עשו למו בני עמנו יושבי רוסיה ופולין מלפנים ועד עתה, ביתרון דעת והכשר תבונה ועומק שכל בתורה וחכמת התלמוד כי רבה היא... ידענו כי אם תשימו לבכם גם אל הלמודים האלה לדעת לשון וספר, לשון התורה אשר תפשתם וספרי הקדש אשר דרשתם, תעלו גם בזה על כל חכמי אשכנז הנודעים עתה בשערי כל הארצות בישראל וגם בעמים, לשם ולתהלה“.

ע"כ לשון משכילי רוסיה על ערך המקרא בישראל—במהדורה חדשה. והנה אם נבוא להסיק מסקנה מן הצהרה זו נמצא שיוזמי המפעל לא יכלו להעלים עין מכל «התנועה» הפרשנית שנתעוררה בקרב חכמי ישראל

(36) „מקרא קדש והוא בשורת צאת לאור ספרי תורה נביאים וכתובים עם תרגום אונקלוס על התורה ועם פירש"י ותרגום אשכנזי ובאור ונוסף עליהם חדשות בסוף כל ספר בשם: באורים חדשים על יד[י]נו אברהם דובער הכהן לעכענזאהן ויצחק אייזיק בן יעקב, וילנא תר"ח" (1847): הוצאה זו כוללת את הביאור והתרגום לכל ספרי התנ"ך, לפי הוצאת פראג 1833. בין „המבארים" את ספרי חנ"ך „מתלמידי הרמבמ"ן", יש להזכיר ביחוד את מאיר אוברניק, שמואל דטמולד הוצאת „מנחה חדשה" ווינה, (1792—1806). הקיפה את „ביאור" לכל התנ"ך.

הדפסה ברזולוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה
הביאור לתורה של משה מנדלסון: {6}{6} עמוד מס: 180 הודפס ע"י אוצר החכמה